

Ірина Курант, аспірант

Творчість Пантелеймона Куліша в оцінці Сергія Єфремова та Миколи Зерова

Резонанс особистості Пантелеймона Куліша набуває звучання щоразу, коли загострюється проблема української ідеї. Постає потреба осягнення його індивідуальності, з'являються все нові підходи. Висліди, як правило, традиційні: неможливість осягнути суперечливу багатоманітність його складної постаті. Годі думати, що сама кількість означень набуде якості та системної ясності, завершеності без урахування суспільного та естетичного контексту оцінок, позицій критиків. Має значення при цьому також “вилущення” правди з безлічі недостеменно потрактованих фактів, апріорних позицій дискредитації Пантелеймона Куліша насамперед як виразника ідеї самодостатності українства.

Зіставлення оцінок з протилежних позицій, в контексті визначальних для становлення української критики дискусій, з різних платформ і підходів має особливе значення. Надто коли джерелом оцінок є першодумки великих мислителів, прокладені по “первотропу”, фундаментальні за характером і значенням. Йдеться про зіставлення позицій Миколи Зерова та Сергія Єфремова в оцінці Пантелеймона Куліша.

В першого — з широких позицій світової культури, естетичної думки з часів античних до культури європейського сучасного критикові контексту. При цьому принаявність у Миколи Зерова потужного аналітичного дару, відходу від традиційних народницьких позицій, широкого погляду на мистецтво як вільний вияв творчої інтенції, незаангажованості соціоцентричними тенденціями складала те нове, нетрадиційне слово в історії української критики, якому судилося прокладати її сучасні параметри. Глибоко національний органічний підтекст мислення Зерова і його оцінок вартості спадщини Пантелеймона Куліша яскраво виявляються в особистісних проявах став-

лення Миколи Зерова до нього як індивідуальності, до патріота, який боров “тупість і муругу лінь”, кликав у Європу свою подолану і потоптану Україну і чорноробом прокладав їй туди дорогу. Як гімн безсмертю звучать кінцеві рядки сонета М. Зерова “Куліш”:

І навіть в смертних муках агонії

В повітрі пише ще його рука [5, т. 1, 32]

Для позиції ж Сергія Єфремова характерне намагання осягнути Куліша як складну людину і бурхливого громадського діяча, що попри колосальну працьовитість на благо національної ідеї постійно шукав її сутність, брав на себе часом неспівмірний щодо сил тягар національного пророка, був незрозумілий і часто належно не поцінований. Загальноприйнято вважати позицію Сергія Єфремова класично соціоцентричною.

Суспільній вартості літератури в його концепції, за усталеною в літературознавстві думкою, надається першорядна і визначальна роль. Він тлумачив вартість літератури, в тому числі й творчості П. Куліша, з позиції обстоювання в ній певної соціальної чи політичної ідеї, критикував зокрема Миколу Зерова за “абстрактність” оцінок. Однак це не завадило йому укласти своєрідний “табелі про ранги” українських письменників, в основі якого майже безпомилкове розуміння саме естетичної вартості їх спадщини. До цього часу спроб категоричного спростування цих означень немає. За висловом М. Наєнка, говорячи про “що” і “як” у літературі, він дотримувався послідовної думки про те, що без першого говорити про друге було б неможливим [6, 8]

Зіставлення поглядів М. Зерова і С. Єфремова на творчість Пантелеймона Куліша не тільки, як побачимо далі, несподівано виявляє все ж своєрідний “спільний знаменник”, але й сприяє розширенню стереотипних рамок в оцінці самих критиків. Такі стереотипи, на думку М. К. Наєнка, постають наслідком певних аберацій у судженнях, що залежать не насамперед від суспільних обставин і контекстів [6, 8].

Зрештою, зіставлення позицій критиків лежить у парадигмі перманентних пошуків дилеми «розуміння мистецтва як соціально заангажованого явища чи як естетичної самодостатності - “чистого мистецтва”, “мистецтва для мистецтва”... Пошуки відповіді на це питання — наскрізний сюжет роздумів про критику” [1, 5].

Зіставляючи позиції М. Зерова і С. Єфремова в оцінці П. Куліша, зважаємо також на особливості того періоду, коли вони визначалися і висловлювалися. Віктор Петров характеризує його як час гострих полемік з приводу “розмежування двох напрямів: народницького і а-народницького та антинародницького” [8, 16]. У такій ситуації часто навіть окремі вислови трактувалися як визначальні в тій чи іншій позиції. Так було, для прикладу, з цитатою з статті С. Єфремова “В поисках новой красоты”, де він обороняє розуміння українського письменства як письменства специфічно селянського і яка згодом стала визначником його як однозначно послідовного адепта саме народництва в критиці.

І М. Зеров, і С. Єфремов надають великого значення в становленні Куліша як письменника короткочасній діяльності “Основи”. Дволітню історію “Основи” Зеров вважає вартою уваги незалежно від тих соціально-громадських причин, що сприяли становленню чи стали причиною закриття часопису. Обидва критики поділяють письменників “Основи” на два покоління: кирило-мефодіївців та шістдесятників. Творчість Куліша при цьому становить своєрідну особність, пов’язує тих і інших в ідейно-мистецьку одність.

Не концентруючи уваги на соціально-політичних умовах, що супроводжували появу та функціонування “Основи”, Зеров надає особливого значення публікаціям П. Куліша і М. Костомарова, виділяючи працю останнього “Две русские народности”, де з’ясовано принципову різницю між українським і російським народами. При цьому М. Зеров стверджує думку Миколи Костомарова про особливо сильне прагнення особистої свободи як характерну ознаку українства. Він підкреслює також вплив позицій цієї статті на творчість і загалом погляди П. Куліша. Обидва критики говорять про наслідувальний щодо Шевченка характер поезії П. Куліша, що спричиняло несприйняття його писань сучасниками і викликало особливе ставлення Куліша до Шевченка.

Однак Микола Зеров як історик літератури мав свої позиції, які визначалися насамперед його мистецьким кредо, широким колом його наукових інтересів. В них щодо оцінки творчості Пантелеймона Куліша принайвні системність, логіка, раціональність і виваженість підходів, зваженість означень. Натомість для підходів Сергія Єфремова характерна перевага емоційного начала, яке спричиняє послаблення логічного, деякий суб’єктивізм, намагання осягнути психологію вчинків

Куліша, перевага подекуди белетристичного стилю над науковим тощо.

Що ж до визначення місця П. Куліша в пантеоні славетних діячів за “хроматичним рядом” Єфремова, то Микола Зеров також загалом бере його за основу, за винятком деяких уточнень, “залежно від новознайдених матеріалів чи новіших поглядів на історично-літературні явища” [4, т. 2, 6]

Обидва критики відзначають, що на зламі 60-х років П. Куліш пропагував потребу всебічного розвитку жанрів і тем української літератури, дбав про розкриття національної самобутності форм буття рідного народу, висував вимогу живої етнографії — достовірного відтворення народного характеру, селянського побуту, народних звичаїв та обрядів, орієнтував письменників на фольклорно-оповідну традицію, творче опрацювання образного слова народу.

“Не знижуватися до популярного переказу, а, навпаки, підноситися до вершини творчої думки — от шлях української літературної мови” [4, т. 2, 211], - так розуміє Зеров погляди П. Куліша щодо розвитку українського письменства. Зумів побачити Микола Зеров у поглядах Куліша прагнення докзати, що справжня література не повинна опускатися до народнопоетичних, народнооповідних стилізацій, хоч би й досконалих, ані до копіювання реальної дійсності. Тобто, можна зробити висновок, бачить критик естетичний бік поглядів П. Куліша.

Єфремов же насамперед зазначає, що Куліш стояв на традиційному для українського письменства ґрунті реалізму. На його думку, вимога одухотвореного відображення життя, на що орієнтував Куліш, мала більше романтичний, загальний, ніж реалістичний характер, точніше, Єфремов також у свою чергу підкреслював поєднання естетичних засад романтичного і реально-соціального характеру.

В інтерпретації Миколи Зерова домінує оцінка саме мистецької вартості писань і діяльності Пантелеймона Куліша. Причому ця домінанта проступає в цілому циклі лекцій, розвідок, статей. Можливо, саме те, що Зеров підходить до оцінки Пантелеймона Куліша саме з літературно-критичної точки зору, дозволило йому виразити більш упорядкований, системний погляд на сильні і слабкі сторони таланту Куліша як митця. “Куліш — центральна задача у вивченні українського письменства 40 — 60-х років” [4, т. 2, 185], - означає про-

блему і визначає одразу місце митця в становленні української літератури Микола Зеров.

Ґрунтовно окреслює критик джерельну основу для визначення постаті Куліша, розкриває оцінки його творчості як сучасниками письменника, так і наводить новітні означення, характеризує позиції критиків. Окремі лекції присвячує М. Зеров таким прозовим творам, як “Михайло Чернишенко”, “Чорна рада”, поетичній збірці “Досвітки”, а також поетичній діяльності в цілому. Творчість Пантелеймона Куліша освітлює Микола Зеров як у контексті літературної доби, так і окремо при оцінці значення журналу “Основа”. Не оминаючи специфічних ознак характеру Куліша, Зеров не акцентує їх окремо, поза творчістю та громадською діяльністю письменника. Тому його визначення і видаються об’єктивно відстороненими або, як їх характеризує Єфремов, — абстрактними.

Сергій Єфремов власне з позиції індивідуальних людських ознак намагається розкрити сутність Кулішевої творчості, тому, зрозуміло, не досягає системності, котра властива оцінкам Зерова. Але що стосується особистісних характеристик, то вони надзвичайно точні, виразні, написані з намаганням досягнути боріння і боління великого трудівника української ідеї. Не випадково саме означення Миколи Єфремова стали надалі магістральними, набули розвитку, започаткували шукання виразень і уточнень постаті письменника в психологічній царині його надзвичайно багатой індивідуальності.

Попри іноді різку категоричність, в оцінках Єфремова домінує захоплення аж до пієтизму, визнання того, що зробив Куліш сам-один за багатьох, через що був і залишається віхою української ідеї ХІХ століття: “Куліш — це дві людини в одній подобі, - читаємо в Єфремова, - якийсь ходячий контраст, дволикій Янус, нерозгадана загадка не тільки для сучасників, а й для нащадків, перед якою з подивом стають і читачі, і критики [3, 395].

Микола Зеров не бачить необхідності для критики оцінювати особистість митця з точки зору побутової чи навіть суспільної поведінки. “Замість шукати об’єктивних причин, що зумовили ті чи інші кроки Кулішеві, - пише він, критикуючи позицію Єфремова, - історик літератури задовольняється тим, що нотує в творчості Куліша катаклізми та злами, називає його трагічною фігурою, дволиким Янусом” [4, т. 2, 186]. Критик слушно зазначає, що тогочасній добі бракувало належ-

ного рівня об'єктивності та наукової безсторонності в студіях над творчістю Куліша. Зауважимо, що проблема ця не розв'язана і сьогодні. Спостерігається неспівмірність нагромаджених деструкцій, спотворених тлумачень і кількості та якості наявних досліджень.

Ще одна розбіжність у поглядах критиків полягає в тому, що Єфремов акцентує симпатії Куліша до панства, з чим не погоджується Зеров, підкреслюючи: “Зовсім не маємо права говорити, що Куліш є повний і, головню, органічний прихильник українського панства”. Аристократизм Куліша Микола Зеров розуміє як заангажовану позицію на власне самовдосконалення, але ніяк не пихатість, як це вслід за Єфремовим вважали інші критики. Його твори є відображенням чистоти душі автора, який поважав себе і інших, а тому був прискіпливим. У всьому відчувається в Куліша чітка організація і порядок, які той високо цінував. Зеров зазначає слушно, що Куліш ніколи не покладався на власний авторитет, а весь час боровся за своє місце в літературі і публіцистиці.

Зрештою, Єфремов і Зеров сходяться на тому, що найвище в своїх вимогах до світу і себе Куліш ставить правду. Правду він трактував не тільки як програму своєї діяльності, а й підпору всього українства, в минулій діяльності якого він бачив “високі діла во ім'я правди й волі” [4, 398]. Тому недоцільним було б, вважає Зеров, протиставляти Куліша Шевченкові в ідеологічному і мистецькому плані. Обидва вони закохані в старовину в її найкращих проявах боротьби за українську ідею.

Однак, вважає Зеров, закоханість Куліша в старовину відображена в підборі не тільки стилю, але й тем. Його твори мають виразно етнографічний характер, в їх основу покладено народні перекази та легенди. Критик зазначає естетичну слабкість одних із перших творів (“Огненный змей”, “Михайло Чернишенко”, ідилія “Орися”, поема “Україна” та ін), де відчутна рука початківця. Він підводить до думки, що Куліш, пишучи численні коментарі, обігруючи історичні постаті, досліджуючи вірогідність джерельного матеріалу, сам зв'яже собі руки як митець. Але це не означає, як твердить Микола Зеров, що тут виявляється насамперед брак таланту, що, говорячи про Кулішеві твори, однозначно можна сказати вслід за Єфремовим, що “багато в них розмов і мало дій” [3, 400].

Разом із тим Єфремов і Зеров сходяться на високій оцінці “Чорної ради” як першої спроби українського роману.

Микола Зеров присвятив дослідженню цього твору спеціальну лекцію, де аналізує образи, сюжет, композицію. Він вважає принциповим питання первинності українського чи російського тексту, тому подає цілі уступи для порівняння обома мовами. Не нав'язуючи при цьому своєї точки зору, підводить до належного висновку читача чи слухача.

Сходяться критики також на тому, що кращі публіцистичні праці Куліша належать до періоду "Основи", де письменник вів відділ критики та бібліографії. Зеров при цьому відзначав, що, маючи твердий науковий фундамент як критик, Куліш, однак, не надавав значення ролі в художній творчості почуттям, інтуїції, підсвідомому. Цікаву думку висловлює Зеров стосовно переваги піонерства Куліша над його ділом поета чи історика. Людина не повинна виправдовуватися ні перед ким, вважає критик, бо загальна думка створюється головним чином серед пасивних. Куліш же був людиною і митцем високої розумової і творчої активності і сам себе при цьому оцінював адекватно.

На думку Зерова, не є вадою Куліша і те, що його літературна практика і його настанови митцям слова взорувалися на народнопоетичні зразки та фольклорно-оповідну традицію, на Шевченків "Кобзар" (у 50-60-х роках) і класичну (переважно доби преромантизму і романтизму) спадщину розвинених європейських літератур. Ці настанови і ця практика передбачали творче освоєння фольклорного та літературного досвіду для вираження індивідуального авторського обличчя, національного осамобутнення не національних художніх форм. Вони виявляють наслідувально-творчий підхід до літературно-художньої діяльності.

Критичне ставлення Куліша в 70-80-х роках до козацького, зокрема, гайдамацького фольклору, до оспівування національно-визвольних рухів Шевченком, до власних історичних творів попередніх десятиліть Микола Зеров пов'язує з тим, що Куліш переосмислив історію козацької України та усвідомив потребу ідеологічного і художньо-естетичного оновлення українського письменства, відчув назрівання переходу від фольклоризації наукового та літературно-художнього мислення до його європеїзації (читай, естетизації).

Микола Зеров зумів виділити в творчості Куліша той період, коли він знайшов власний шлях у літературі. Він належно оцінює його переклади європейських поетів, переробки

творів О. С. Пушкіна, а також його “Дзвін”. Виправдовує також Зеров той момент, котрий здебільшого піддався іншими критиками іронії, а то й осуду: переобрання на себе Кулішем після смерті Т. Г. Шевченка функцій пророка. Зеров вважає, що Куліш не бачив фігури в літературі, здатної замінити Шевченка. В той же час умови функціонування української літератури повсякчас ставили потребу вирішення глобальних проблем буття нації, часто далеких від мистецтва.

Справедливо називає Микола Зеров Куліша поетом однієї теми. Про що б не говорив митець, завжди приміряв сказане до України. В розквіті творчості літературно-естетичні проблеми вирішує Куліш уже не з позиції епігонів Шевченка. Він шукає і знаходить власні, адекватні своєму світоглядові і світобаченню форми в царині філософської поезії. В трактуванні творчості Пантелеймона Куліша Зеровим відчутний глибокий індивідуальний інтерес критика до письменника. Оглядові його творчості відведене в дослідженнях Зерова досить помітне місце. Критик відчутно намагається ніби захистити Куліша від можливих нападів, спонукає до роздумів і над тими умовами і причинами, що керували письменником, змушує проаналізувати кожен крок самопіднесення ліричного “я” митця, простежити коливання амплітуди його настроїв.

У своєму поетичному онтогенезі, вважає Зеров, Пантелеймон Куліш пройшов увесь шлях філогенезу нової української літератури, що почала з народнопісенних стилізацій і на кінець 90-х років вийшла до символізму і модернізму. Таку ж приблизно думку висловлює і Сергій Єфремов: “Для нас він все ж був немов живим ланцюгом, що єднав нас із славними часами українського відродження 40-60-х років, був начиним свідком тогочасних подій і людей, був активним борцем за українські ідеали, прегарним мітом з поетизованої давнини-бувальщини”, - пише він у статті “Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша” [4, 98]

Таким чином, у зіставленні оцінок творчості Пантелеймона Куліша Миколою Зеровим та Сергієм Єфремовим доходимо висновку, що, незважаючи на принципово відмінні вихідні позиції, вони однаково високо оцінюють місце і роль письменника в становленні і розвитку української літератури ХІХ століття. Основні оцінки, положення, висновки про творчість митця не суперечать собі в принципі, а взаємодоповнюються, замикаючись у гармонійне органічне ціле і складають науковий

фундамент для дальших досліджень. Їх оцінки однаково підводять нас до думки, що збагнути велич і трагедію Пантелеймона Куліша, досягнути сутністі його парадоксальних на перший погляд суджень — означає здобути добрий будівельний матеріал для утвердження нашої духовності.

Література:

1. Гром'як Р. Історія української літературної критики (від початків до кінця XIX століття). – Тернопіль, 1999
2. Євшан М. Суспільний і артистичний елемент у творчості// Українське слово. – Частина 3. – К., 1994. – С. 565 - 575
3. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995
4. Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К., 1920
5. Зеров Микола. Твори в двох томах. – К., 1990
6. Насенко М. К. Сергій Єфремов і його історико-літературна концепція// Сергій Єфремов. Історія українського письменства. – К., 1995
7. Петров В. Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття//Українське слово. – Книга перша. – К., 1994. – С. 14-24